

város kulturális identitásának is, amely többféle módon is emlékezetében tartja a szerzőt. A levelezés kiadása, a monográfia, a kiállítás ebbe a tágabb kontextusba is illeszkedik, ezt értelmezik, ezt alakítják tovább. [*Déri Múzeum; Osiris; MODEM*]

KÁLAI SÁNDOR

Szövegen innen, kultúrán túl

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Mi a műalkotás? – Az irodalmi olvasás kérdései*

„Érdekes még egyáltalán, hogy »mi a műalkotás«? Vetődnek még fel kérdések az »irodalmi olvasással« kapcsolatban? Nem haladtuk meg ezeket a témákat?” – merülhet fel a kétség az irodalom- és kultúratudomány kurrens diskurzusainak hozzáértőiben Kulcsár Szabó Ernő legújabb könyvének problémafelvetését illetően, hiszen az irodalomtudomány (talán mind a mai napig folyamatban lévő) kulturális fordulatainak éppen az egyik leglátványosabb módszertani fejleménye, hogy a mű- és/vagy szövegközpontú, illetve a történeti megközelítésű értelmezés gyakorlata visszaszorult az irodalmi szövegeket tágabb [mediális, politikai, testi, társadalmi és egyéb kulturális jelentésképző rendszerekkel való] összefüggésben vizsgáló eljárásokkal szemben.

Jogosnak tűnhet tehát a kétség: minek bíbelődni egyáltalán a műalkotás [amúgy is gyanúsán metafizikai] kérdésével, amikor itt van számunkra az irodalmi szöveg minimuma, ha az önmagában – valamiféle kulturális jelentéslétesítő kontextuson kívül – érdekes lehet még egyáltalán. Meglepő azonban, hogy miközben „a kulturális fordulat évtizedei nem dolgoztak ki markánsan új nyelv- és szövegfogalmat” [Kulcsár-Szabó Zoltán: *A jelölő visszahúzódása. Az irodalmi nyelv kulturális fordulatának néhány kérdéséhez*, Budapest, Eötvös, 2021, 8.], a fordulat tendenciái a kultúra éppen szöveggé történő vizsgálatára ösztönöztek. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy a fordulat előtti szöveg-, illetve nyelvkonceptciók ne volnának alkalmazhatók, azt azonban igen, hogy „a dekonstrukció gyakran »retorikai olvasásnak« nevezett praxisa óta nem jelentkezett igazán meggyőző vagy hatékony ajánlat ezen a téren” [Uo.].

Talán a kultúrát szöveggé értelmző metafora háttérbe szorította a szöveg mint olyan problémaköre iránti érdeklődést? Akárhogy is, a kérdésünk továbbra is az, milyen többlettel járhat számunkra, ha az irodalmi szöveggel szemben az irodalmi műalkotás fogalmával dolgozunk. Különösen azért is indokolt a kérdés, mert az irodalmi műalkotás voltaképpen maga is szöveg.

Nem meglepő, hogy a válasz az irodalmi szöveg/mű befogadásának kérdésirányából érkezhessen, ugyanis a legtöbb irodalmi szöveggel szemben a műalkotás, különösképpen pedig a hermeneutikai értelemben vett műalkotás fogalma nem csak hogy számol a befogadással, hanem az kifejezetten abban van megalapozva, amit módszertani többletként akkor könyvelhetünk el, ha belátjuk, hogy bármely szöveg- és/vagy műkonceptió [vagy akár maga az irodalomfogalom] kialakításának a sarkalatos elméleti és módszertani kihívásai az olvasás cselekvéséből erednek.

A műalkotás iránt tanúsított kultúratudományos szkepszist az a gyanú is erősítheti, hogy az irodalmi mű vizsgálata egyszerűen nem végezhető kultúratudományos összefüggésben, mert a szerző szerint „a műalkotás szociális, kulturális vagy gazdasági körülményekből soha le nem vezethető képződmény” [16–17.]. A műalkotás – különféle kulturális kontextusokkal szembeni – önállósága pedig különösen hermeneutikai nézőpontból érvényesül, mint azt a szerző egy vele készült interjújában – Heideggerre hivatkozva – megállapítja: „a kultúratudományokhoz képest az összes irányzat közül a hermeneutika áll ki a leghatározottabban a műalkotások kultúráján túli teljesítménye mellett”. [Kulcsár Szabó Ernő, *A kanonizáció nem demokratikus, de igazságos*, Irodalmi Magazin – Irodalom és tudomány, 2022/2, 10.]

A szerző műalkotás-koncepciója tehát hermeneutikai összefüggésbe helyeződik, ami aligha váratlan, hiszen Kulcsár Szabó Ernő meghatározó szerepe az irányzat irodalomértésének meghonosításában közismert. Érdemes ezért mindenekelőtt megvilágítani e hermeneutikai diszpozíció sajátosságait, ami egyúttal a kötet címében álló kérdések jelentőségét is megmutathatja, továbbá talán azt is, hogy miben állhat az irodalmi műalkotás kultúráján túli teljesítménye.

Premisszánál alapvetőbb, akár evidenciának is tűnhet, mégis „egyre inkább háttérbe szorul annak eredendő és kijátszhatatlan tapasztalata, hogy az irodalmi mű primer módon mindig valamely nyelvnek az alkotása” [16.]. A műalkotás tehát nyelvi képződmény. Érdemes újra emlékeztetni – gondolatmenetünk számára is ez lesz most a meghatározó összefüggés –, az irodalmi műalkotás nem csupán nyelvi képződmény, hanem a hozzáférhetősége szempontjából elsősorban szöveg. A kérdés tehát az, hogyan viszonyul az irodalmi műalkotáshoz annak szövege.

Az irodalmi műalkotás és szövegének kapcsolatát a hermeneutika összetett olvasásfogalma dinamizálja. Az olvasás a hermeneutikában a befogadás minősített módja, egyúttal értelmezést is jelent, tehát mint szövegre irányuló tevékenység nem spontán és magától értetődő. Gadamer megkülönböztet egymástól olvasást (Lesen) és kibetűzést (Buchstabieren). Utóbbi egy olyan folyamat, amely értelemszerűen megelőzi az olvasást, leginkább olvasni tanulásként jellemezhető, mivel a szövegre mint egymást követő jelölőegységek [betűk, szavak, mondatok] sorára irányul, ellentétben az olvasással, amely a szövegre mint értelemegészre, illetve annak kifejlésére, megjelenítésére figyel. A kibetűzés a szöveget mint írást „fejt meg” (entziffert), míg „Az olvasás beszélni enged. [Lesen ist Sprechenlassen.]” – írja Gadamer (*Hallani – látni – olvasni*, ford. Schein Gábor, Nagyvilág, 2001/1., 128.). Fontos tényező, hogy „az előadásban és csakis az előadásban van ott maga a mű” [H.-G. Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 148.], és ez a sajátos jelenlét az irodalmi műalkotás néma olvasásában is megmutatkozik, azaz az irodalmi műalkotáshoz lényegileg tartozik hozzá az olvasás: „itt nem valamiféle önmagában álló, tőlünk elválasztott esztétikai tárgyisággal van dolgunk – írja Kulcsár Szabó Ernő –, [...] egy mű nyelvisége nem a lingvisztikai nyelvfogalom keretei között gondolandó el. A szöveg nyelvészeti képződménnyé vál[toz]ása ugyanis kizárólag az olvasás közreműködésével mehet végbe.” [20.]

Mármost igazán jelentős kérdés, hogy ez a nyelvészeti képződménnyé változás hogyan is megy végbe az olvasás során. A kérdés megválaszolásához fontos támpontokat jelentenek Gadamernek *A szép aktualitása* című munkájában a ritmus és a műalkotás saját idője (Eigenzeit) kapcsán, valamint az eminens szöveg fogalmának

kidolgozásakor – különösképpen az értelem [Sinn] és hangzás [Klang] egységének vonatkozásában – tett megállapításai, ugyanakkor ezek az elemzések leginkább elméleti [bár Gadamer maga is szívesen interpretál, például Stefan George-verseket], jellemzően nem konkrét, eseti szinten, főként nem irodalomtudományos összefüggésben keresik a válaszokat. Kulcsár Szabó Ernő e kötetbe gyűjtött elemzései pedig éppen irodalomtudományos, leginkább poétikai eszközökkel kívánják bemutatni ezt a nyelvi képződési folyamatot, nevezetesen kialakítani „egy olyan optimális irodalmi olvasásnak a kereteit, amely figyelemmel van mindarra, amin keresztül bekövetkezik a műalkotás tényleges nyelvpoétikai »megtörténése« [...] a mi közreműködésünkkel” [27]. Ez tehát az elemzések módszertani tétje.

A kötet öt fő fejezetből áll. Az első [*Bevezetés – Hermeneutika és dekonstrukció után: az irodalmi olvasás premisszáinak kérdéséhez*] a már tárgyalt alapvetéseket tisztázza, illetve a műalkotás-központú irodalomfelfogás mellett érvel többek között a hálózatelemzéssel, perifériakutatással, illetve az irodalmi szövegek kommentárszerű feldolgozásával szemben [ez utóbbira Roland Barthes *S/Z*-je szolgál szemléltető példának]. Amennyiben ugyanis elfogadjuk, hogy az irodalom mindenkor elsődleges létmódja hatástörténeti, akkor „az irodalmi alkotásokat a nyelvek és formák belső történetén keresztül olvasni képes irodalomtudománynak nincs diszciplináris riválisa, hiszen azok szakmai olvasásának technikáira egyedül ez a tudomány van iskolázott alapokon felkészítve” [24].

Az új típusú irodalomtörténet lehetőségeiről szóló gondolatmenet átszövődik a következő, a *Nyelvművészet – A szövegtől a műalkotásig: az irodalom mint hangnem és modalitás* című fejezetbe. A beszédként értett műalkotás belső időszerkezete olyan sajátos paraméterekkel jellemezhető, mint például a beszédtempó módja, a kompozitorikus képszerkezetek, a melosz prozódiaja vagy az orkesztrált nyelvi dallam ritmikus lefutása. Ezek a tényezők azok, amelyek meghatározzák az olvasás során a műalkotás voltaképpen megtörténéését, illetve követhetővé teszik az öröklődés folyamatát, hiszen a nagyhatású irodalmi művek belső időszerkezetei hagyományozódnak, mintegy „beletörténnék” az újabb és újabb művekbe – „egy ilyen irodalomtörténetet – a szinekdochikus elv jegyében – a *nyelvművészeti hangnemek irodalom- vagy költészet-történetének* nevezhetnénk” [37]. A „beletörténnés” sajátos mozzanatára számos példát is hoz a szerző, többek között Babits Mihály *Csak posta voltál* című versének hatását mutatja ki Szabó Lőrinc több költeményével összefüggésben.

A harmadik, *Költészet* című rész három alfejezetre oszlik, az elsőben [*Szótest – látvány – hangzás*] a ritmus fogalmának és jelenségének poetológiai áttekintését adja a szerző – többek között – Platón, Nietzsche, Goethe, Heinz Schläffer, Hermann Schmitz, Jonathan Culler, Hans Robert Jauss és Gadamer, illetve Nemes Nagy Ágnes interpretációinak segítségével, amelynek során a ritmus a költészet műnemképző sajátosságának bizonyul, és meghatározó szerepet játszik az olvasónak a műalkotás történésebe való bevonódásába a befogadás során. Ilyen különleges jelentősége van a hangzás [melosz] és a látvány [opszisz] mediális összefonódásának is: „Az opszisz és a melosz olyan műnemi artikulációs formái – egyszersmind médiumi is – a költeménynek, amelyeket a maguk többszörös kölcsönösségében nem külön-külön tapasztal meg a befogadás.” [89.] A műalkotás mondó és történésjellege tehát olyan különleges dimenziót nyit meg az olvasásban, amelyben a látvány és

a hangzás közötti összefüggés nem az egymással szembenállás, hanem a kölcsönös egymásra utaltság jegyében létesül. A második [*Költészet és költőiség* című] fejezet Nemes Nagy Ágnes életművének hatástörténeti vonatkozásait – mint például a Pilinszky költészetével való párhuzamokat, illetve az attól elkülönülés poétikai jegyeit – veszi górcső alá, figyelemmel azokra a jelenkori szerzőkre is (például Tóth Krisztina, Marno János, Térey János etc.), akiknek műveiben kimutatható Nemes Nagy lírai hatása. Az utolsó [*Az élő és a költészet: a biosz dinamikájának felfüggesztése* című] alfejezet a modern líra biopoétikai fordulatának mintázatait mutatja be Rilke, Benn és Szabó Lőrinc munkáin keresztül, felhívva a figyelmet Németh László 1931-es *Ars poetica* című tanulmányának alapvető fontosságú megfigyeléseire a témában.

A negyedik, *Epika* című rész három fejezete az epikai művek műnemi sajátosságait járja körül Stendhal, Tolsztoj, Flaubert, Hamsun, Jókai, Kosztolányi és Márai szövegpéldái segítségével. Ugyan mind a líra, mind pedig az epika hangolt beszédként szólal meg, „a lírai beszédnek egészen más a viszonya a benne maga által mondottakhoz, illetve ezek nyelvi »szcenikájához«, mint az epikainak. [Kiemelés az eredetiben.]” [158.]. Ezért mindkét műnemhez eltérő szerkezetű hangoltságok tartoznak. A lírai beszéd hangoltságát leginkább a *hangulat* térképzet nélküli fogalmával jellemezhetjük, mert a lírai én magánbeszéde reduktív természetű, a bensőségességen, a belsővé tételen alapul, felszámolja a szubjektum és objektum távolságát, és a kettő „lírai egymásban-létét” nyilvánítja ki. „A narratív beszéd tere viszont azért képződik meg másképpen, mert annak alanyát szükségszerűen a dolgokhoz és a környezethez való viszonyának kívülségében, saját elválasztottságán keresztül állítja elő a történetmondás nyelvi modusza.” [159.] – tehát az epikai esztétikai tapasztalat eleve térszerűen keletkezik, ezért az epikai beszédnek ez az összetett hangoltsága – a *hangulattal* szemben – az *atmoszféra* fogalmával jellemezhető.

Az ötödik, záró fejezetben a kánon rendkívül komplex jelenségkörét tekinti át a szerző. Az alaphelyzet: kánon és irodalom kölcsönösen feltételezik egymást, azaz egyik sem létezhet a másik nélkül. Az azonban még történetileg is nehezen szétszálazható, hogy a szakmai/műveltségi/akadémiai/intézményi, illetve a különféle politikailag vagy ideológiailag motivált kánonok hogyan hatnak egymásra, és miképpen alakulnak viszonyaik, a jelenben pedig kifejezetten követhetetlenek e hatásösszefüggések. „Annyi mindenesetre különösebb szakmai kockázat nélkül állítható, hogy a kánont olyan ösztörténést állítja elő, amelynek fölrendelt, azaz a történést »vezérlő« szubjektuma megnevezhetetlen.” [249.]

Irodalomtudományos apparátussal aligha vizsgálható a kánonképződésnek e sokváltozós ösztörténése, így maga a kánonképződés folyamata nem is tartozhat a szorosan vett irodalomtudomány tárgykörébe. Viszont „annak a poétikai hatáspotenciálnak a működését, amely nyelvészeti tapasztalatként konstituálja az *olvasásra érdemes szövegek igazságának történéseit*, csak a szaktudomány képes az irodalmi művek és formák belső hatástörténeteként megjeleníteni.” [247. Kiemelés az eredetiben.]. Ez tehát az irodalomtudomány szerepe (és felelőssége?) a kánonképződés bonyolult ösztörténéseinek folyamatában, ami egyúttal a hatástörténeti gondolkodás és az olvasás összefüggésére is rávilágít: „Ez a *belső*, szakmai hatástörténeti interpretáció ugyanis [...] azt követi figyelemmel, hogy a költői nyelvek és formák élő hatástörténeti dialógusában *mi történik az olvasással*.” [248. Kiemelés az eredetiben.]

Kulcsár Szabó Ernő könyve kétségkívül hiánypótló, amennyiben megmutatja, hogyan lehet a hermeneutikai alapelvek szerint, mégis irodalomtudományos szempontok alapján irodalmi műveket értelmezni, vagy másképpen fogalmazva: hogyan alakíthatók ki a hermeneutikai interpretáció szoros értelemben vett irodalomtudományos keretei. A módszertani tétet tehát megnyeri a kötet. Ilyen igényű elemzéseket talán Hans Robert Jausstól olvashattunk, akit – bár recepcióesztétikája több, meghatározó ponton is eltér Gadamer hermeneutikájától [ilyen például a megkülönböztetett horizontfogalom, illetve a hermeneutikai folyamat fázisait különféle olvasatoknak megfelelően értelmező interpretációs módszer] – az irodalmi hermeneutika egyik legnagyobb hatású elméletírójaként tarthatunk számon. Kulcsár Szabó Ernő írásai intuitív értelmezési alapállásról árulkodnak, mintha a hermeneutikai szellemről is tanúskodni kívánnának az olvasó számára. Elemzései igyekeznek integrálni a különböző elméletek hermeneutikai szempontból hasznosítható megközelítéseit és fogalmait, így például figyelemmel vannak a médiumelméletek poetológiai tanulságaira is.

A kötetben átívelő gondolatmenet ismeretében megkísérelhetünk válaszolni a bevezetésünkben felvetett kérdésre. Az irodalmi műalkotás kultúráján túli teljesítménye tehát abban állhat, hogy a mű – minden kulturális kontextusnál alapvetőbb (vagy azokat megelőző és egyáltalán lehetővé tevő) – mintegy [a nyelvben gyökerező] létösszefüggésben áll mindenkor olvasójával, azaz kapcsolatuk közvetlen, ontológiai és kifejezetten nyelvi természetű *időmozzanat*, azaz *történet*.

A műalkotás kultúráján túli teljesítményének kritikai elmélyítésére ösztönző kérdések, a szigorúbb értelemben vett irodalomtudományos szempontokon (jelen esetben jóval a poétikai jelenségeken) túlról, éppen a műalkotás ontológiai vonatkozásából bontakozhatnak ki: egyrészt az aktuális olvasónak e sajátos létösszefüggésben való érintettsége vagy részvételének/részvétele, másrészt a *történet* időmozzanatának fenomenológiai körülményei felől.

A művel való találkozást, annak igazságpotenciálja számunkra való megmutatkozását egyfajta „nálalet”-ként jellemzi a szerző, amit a műalkotásnak és olvasójának a sajátos, megbonthatatlan egyidejűsége határoz meg, „és ott munkál benne a keletkezés és múlás térbeliesíthetetlen, mert szerkezetileg nem megragadható mozzanata is” [26.]. Ennek kapcsán fontos kérdésirány lehet, hogy ebben a „nálalet”-összefüggésben az olvasó léte hogyan viszonyul a műalkotás jelenlétéhez: kölcsönhatásról, esetleg kölcsönös meghatározottságról beszélhetünk-e? Hogyan kapcsolódik egymáshoz a műalkotás és az olvasó, vagy még inkább az olvasás ontológiája? A befogadás folyamatára irányuló elemzésekben összefeszülnek még (általában impliciten) a potencialitás és a ténylegesség/megtörtétség módusai, mivel a természetükénél fogva spekulatív elméleti koncepciók ellenére (vagy éppen azoknak megfelelően), de e minősített időmozzanat mindig „megtörténik valahogyan”, azaz bizonyos módon *megy végbe* [utalva itt Gadamer *végbemenés* [Vollzug] fogalmára]; vajon a folyamat e faktualitáshoz (megvalósultsághoz) való hozzáférésnek mik a fenomenológiai kondíciói?

A felmerülő kérdéseket hosszasan lehetne még sorolni, ami szintén arról árulkodik, hogy Kulcsár Szabó Ernő forró témában tett le fontos könyvet az asztalra, amely aligha veszít majd időszerűségéből. [*Akadémiai*]

KONDOR PÉTER JÁNOS